

ÉPÜLETEK AZ EZREDFORDULÓN

B E L A D U R A N C I

Napok óta azon tűnődöm, melyik is az a meghatározó, egyedülálló mérföldkő; melyik az a jel, amely méltó szembezálni a felejtéssel, s melyikkel jelölhető biztonsággal a szűkebb környezetemben kialakított tér. Mi az „a legfontosabb”, ami „megjelölhetné” a múlt rétegeit, ami jelként élhetne tovább. Az épületek, s nem az élőlények, s nem is az egykoron élt, fontos és megkerülhetetlen személyek mellett döntöttem. A fényképekről, vagy a még korábban keletkezett képekről visszatekintő alakok ugyanis mindig csak a pillanat tanúi, s így könnyen csalatkozhatnak. Ami az ő – említésre méltó – aktivitásukat illeti, nos, azok egybefonódnak, bokrosodnak, át- és átszövik egymást és – nem ritkán – újraértékelődik „a dolgok valódi állása”, s továbbra is értékelések és újragondolások kiindulópontja marad.

Az épületekkel más a helyzet!

A házak élettelen dolgokként jönnek létre, alárendeltek az őket megálmódók és létrehozók élete fordulatainak: akik a beruházó meghagyására megtervezték, felépítették és díszítették a megrendelő ízlése szerint, akik beköltöztek, majd „használták” szükségleteikhez mérten, vagyis „elfecsérelték” a balgák és tudatlanok szeszélyes önkénye szerint. Az adaptációkkal, hozzá- és átépítésekkel, a gondatlansággal vagy szándékos rombolással, a személytelen, lélektelen átalakításokkal a házak holmi fattyakká válnak, netán az emberi önkény tehetetlen áldozataiként eltűnnek. Csak ezt követően említhetjük a természeti csapásokat és más okokat, még a háborús pusztítások esztelensége is csak ezután jöhet sorra. Igaz, egyes házak mindezek után, megnyomorítva is tovább

élnek, esetleg felújítják őket, hébe-korba némelyiket szakértői kezek restaurálják! Azok, amelyeket elkerül a balsors, önálló életet kezdenek el élni, minél tovább élnek, annál vitálisabbak, a korral egyre fiatalodnak: a hely üzenete, kinézete, térfogatának rendeltetése, funkcionalitása, innovációi, egész létének mindent átfogó jelrendszere által. Azokat, a hiteleseket, bizonyos idő múltán, egy újabb korszak a letűnt korok megvesztegethetetlen tanúivá kiáltja ki!

Amikor szerencsésen átfedi egymást az, hogy a jelennek van érzéke a múlt épületei révén küldött üzenetek és tartalmak kiolvasásához az eljövendő megfontolások homályos kiindulópontjainak nevében, akkor a HÁZ teljes „lényében” kitárul, megmutatja üzeneteinek egymásra rakódott rétegeit, leolvasható jeleit, a sejtések kiapadhatatlan suttogását. S csak ekkor kel az épület szuggesztíven életre, ekkor kezdi élni a jelek életét! Sajnos, soha nem lesz „halhatatlan” és bizonyosan tartós.

Ma reggel csörög a telefon!

– Átlapoztad-e a mai Subotičke novínét?!

A hang teli keserűséggel és tehetelen dühvel, szinte dadogva közli – házat bontanak!

Valamivel később, egy másik barát rezignáltan mondja: Menj a Zombori útra, igazi „vukovári stimmungban” lesz részed . . .

Nézem az újságban a fotót, és megértem az új szakkifejezés jelentését: vukovári – a szégyentelen, esztelen rombolás, mint a szenvedélyektől elvakult „érinthesetlen” hatalom ismertetőjele!

Ez alkalommal az áldozat egy polgári épület, azaz Petar Dulic szabadkai polgár családi otthona, amelyet Salga Mátyás tervezett 1903-ban. Azóta állt ott ez az épület, azóta volt a régi Zombori út elejének díszjele, igaz, hogy immár a Fasizmus áldozatainak tere 9-es szám alatti címen. Még a cím is az idő múlásának vészterhes felgyorsulásáról tanúskodik! Annak idején a „zombori” volt az egyik az „utak csillagában”, amely megjelölte a régi város központját. Ott a mélykúti, szegedi, zentai, pétervárad, sziváci, zombori, bajai utak kiindulásánál és kereszteződésénél a lerombolt vendéglő-fogadó helyén a tizenkilencedik század közepén egy kettős rendeltetésű épületet emeltek: szálloda volt és színház! A „hat korinthuszi oszloppal” ékesített klasszicista portál, amely ma kétségkívül jelkép értékű – az első mérőföldkő volt a városiasodás útján! Nyilvánvaló, hogy a síkságon szétszórt paraszti és „föld-

* Viktorija Aladič: „Skinimo zaštito sa gradskog jezgra i rušimo gospodo, rušimo!”, Subotičke novine, 2000. november 24., 11. old.

szintes” város lakói világosan és egyértelműen kifejezték polgáriasodási szándékukat. Ez a polgári ház keletkezésének és végleges tartalmának, sajátos formája kialakulásának időszaka.

Most pedig lebontották a „polgári házak stílusának” lezárását jelentő egyik legszebb építményt. Ugyanebben az évben épült a Raichle-palota is, amelyet a későbbiekben az új stílus egyedülálló alkotásaként tartanak számon. Ez és a többi épület is kizárólag a polgári házak megismételhetetlen urbánus struktúrájába ágyazva jöhetett létre. Ugyanis csak a művelt, felettebb vitális polgári réteg támogathatta az „új stílust”. Szabadka sajátos arculata tehát ebben az egyedülálló, századfordulós években alakult ki az eklektika és a szecesszió szimbiózisaként, a hagyományos és a modern választóvonalán, s voltaképpen a kapitalizáció és a városiasodás jelképe, az új polgári réteg kezdeményező hajlamának és termékeny ambícióinak eredménye. Hol, ha nem a városban? Szabadkának, amely sok más helységet megelőzve vált várossá, ma nincs városi státusa. Annak ellenére, hogy az épületek a bennük működő intézményekkel és más, a városra utaló jellegzetességekkel ezt kétségkívül tanúsítják. Nincs már meg az az első szálloda, erőszakkal rombolták szét a színházat, s el kellett távolítani a régi polgári házakat is Szabadka utcáiról . . . ebből sok mára meg is valósult. Mintha csak valaki „tervszerűen” változtatná meg a városképet a korszerű egyenépítészet hatatos segítségével!

Ezért fájdalmas az, ha valaki fitymálva emlegeti a Raichle-palotát, amikor vásári tartalmakkal felcserélve akarja megszüntetni az évszázadosnál is régebbi „korszót”, amikor lebontja a polgári házakat; helyette önjelölt státusszimbólumként álboltívek, tornyok és tornyocskák hamis „giccspoétikájával” telepíti be a várost.

Az n. „polgári ház” L-alakban épült, s igen látványos utcai résszel büszkélkedik: van egy tágas „szárazkapu-bejárata”, olyan kapuval, amely olykor önmagában is kézműves remekműnek számít; aztán van három szoba, amelyből a középső, a legnagyobb az „ebédlő”. A bejárathoz közelebb eső a „férfiszoba”, a másik felén pedig a „női szoba” helyezkedik el. A homlokzat díszei a nagy, gazdagon díszített „úri” ablakok, 2+3+2 beosztásban. Előfordul, hogy a bejárat felőli oldalon van még egy ablak, ami azt jelentette, hogy a ház ura valamilyen társadalmi tevékenységgel foglalkozik, s itt orvosi rendelő vagy ügyvédi iroda működik, esetleg ez egy tehetős értelmiségi „dolgozószobája”. Ha a kapu másik felén is van egy ablak, úgy az azt jelentette, hogy az épületben

van egy házmesteri lakás is, mert a háziak gyakran tartózkodnak a „majorban”, a mezőgazdasági munkálatokra felügyelve.

A ház utcáról nem látható része az udvarban húzódik. Ez a rész, az L-alak sarkában, az „alkóvos szobával” kezdődik, amely általában nem kapott természetes fényt. Ennek falába nyílást vágva és a női szobához csatolva egy kettős rendeltetésű helyiségegyüttest kaptak. A belső részt, amelyet függönnyel választottak el, hálószobának használták, míg az utca felé eső szoba a nők és kisgyermekek nappali tartózkodására volt hivatott. Az alkóvos szoba után, kétségkívül az európai polgári hagyományok szellemében, következik a többi helyiség, a konyha, a kamra, s a tehetősebb házaknál, a „cselédszoba”. A szárazkapu-bejárártól kezdődően végig, az épület teljes hosszában folyosó, gang húzódott. Az utcai részhez tartozó általában szélesebb volt, ezt gyakran be is üvegezték, s ajtó választotta el az udvari „ámbitustól”, amely az udvar végéig, illetve a padlásfeljáróig nyúlt.

A telek végében és a szomszéd felé magas falat húztak, s így a házak lakói az utcai ablakokat eltakaró „plüssfüggönyök” mögött elterülő „külvilágtól”, az „avatatlan pillantásoktól” védve voltak. Az udvar elülső részében szépen gondozott kert volt, ahol szívesen üldögéltek a ház lakói, amúgy, „kényelembe helyezve magukat”, ahogyan az utcára nem léphettek ki, hiszen az utcára soha nem volt szabad otthoni öltözékben kilépni. Az ilyen módfelett szigor „viselkedési szabályok” betartásában a már említett „ebédlő” igen fontos szerepet játszott. Ott fogadták ugyanis az első „vizitbe” érkező vendégeket. Ettől a találkoztól – amelyben az otthon légkörét szemügyre véve a vendég „felbecsülte” a házigazdát, aki ugyanígy „megsaccolta” vendégét – függött, hogy a későbbiekben viszonzák-e a látogatást, illetve hogy ezek a látogatások esetleg s későbbiekben üzleti kapcsolatokká és tartós barátsággá alakulnak-e. Az „ebédlő” volt tehát az a helyiség, amely elárulta a lakók anyagi helyzetét, ízlését, a háziak tájékozottságát, utazási szokásait, társadalmi aktivitását stb., s már ezáltal is világosan utalt a háziak „városiasodására”, vagyis polgárosodására. Akik természetesen büszkék voltak őseikre, hivatásukra, vagyonukra, de ugyanakkor rendíthetetlenül kitarítottak az „európai irányultság” mellett.

A polgári ház szelleme a városiasodás energiáinak forrása is, s itt formálódtak a haladó személyiségek. A „biztos” otthonokból utaztak el európai tanulmányutakra, a „jó hírű” egyetemekre, főiskolákra. A polgárok leginkább három nyelvet beszéltek, hiszen környezetükben ennyi

volt használatban. Tanulmányaik során további egy-két idegen nyelvet is elsajátítottak. Külföldön szerzett szokásaikat továbbra is ápolták, újságokat és folyóiratokat járattak, gyakran és szívesen tértek vissza tanulmányaik színhelyére, s rendszeresen látogatták a mind népszerűbb nyaraló- és fürdőhelyeket. Az évek során a polgári házak „klasszikus” enteriőrjei a háziak tulajdonságairól és érdeklődéséről is tanúskodtak. Válogatott könyvek kerültek a polcokra, drága képek, az utazások emlékei, olykor vadásztrófeák ékesítették a lakást, a bútorokat „modernbb” darabokkal egészítették ki, leveleket, fényképeket, a világ nagyvárosaiban rendezett kiállítások, hangversenyek belépőjegyeit, vonatjegyeket és olyan híres szállodák étlapjait őrizték, ahol a ház ura szívesen megszállt üzleti útjai során. Idővel a lakások valóságos „műgyűjteményekké” alakultak, a család felemelkedésének történetévé, s a társadalomban lejátszódó eseményekkel összhangban váltak az annyira áhított „Európával” összhangban álló „modernizáció” bizonyítékaivá.

A polgári házak a „szállások” evolúciójának dokumentumai, azé az evolúcióé, amely során a szállások a síksági városok – kiváltképp Szabadka – homogén urbánus struktúrájává alakultak. Itt a szálláslakók „városi házakat” építettek, s a lakók „elvárosiasodásával” fejlődött annak a vitális urbánus struktúrának a részévé, amely a századfordulón – más környezeteket megelőzve – az „európai modernizmus útján tett első lépésként” elfogadja a szecesszió stílusát. Az ilyen „polgári struktúrából” sarjadnak ki azután azok – a ma már híres – „mezsgyekövek”, amelyek a tizenkilencedik század és a huszadik század fordulóján keletkezett európai építészeti örökség mércéivel mérhetők. A polgári házak struktúrája a „humusz”, az az éltető talaj, amelyből azután kinőtt a szabadkai Zsinagóga (1902), a Raichle-palota (1903), a Városháza, amelyet 1912-ben fejeztek be, abban az évben, amikor a palicsi fürdő épületegyüttese is elkészült. Hamarosan, 1914-ben azonban kitört az első világháború, és a szabadkai építészet virágzása félbeszakadt, s ezzel vége lett a „századforduló” évtizedének is, amelyet a mindent felölelő művészet, a Gesamtkunstwerk megismételhetetlen időszakának nevezhetünk!

Természetesen, a családi ház mellett – amely a „polgári ház” nukleusza – létezik ennek a kapitalizáció által életre hívott másik, emeletes változata is. Voltaképpen „minden azonos”, azzal, hogy a földszinti részt a városi gazdálkodásnak rendelték alá, itt kereskedőknek bérbe adható üzlethelyiségeket alakítottak ki. Az az eredeti „polgári ház” most az

első emeleten kapott helyet. A L-alakú épület udvarra eső részéből – úgy a földszinti, mint az emeleti részen – mind gyakrabban bérlakásokat képeznek ki. Az egykoron „földszintes és póriás” Szabadkán megjelent a gazdálkodás „polgári” változata – a járadékfizetés. Új, funkcionális tervek szerint épülnek fel az ún. bérpaloták, ezek a többemeletes, a lakók fizetéképességéhez idomuló, különböző komfortfokozatú lakásokkal rendelkező épületek. Természetesen a presztízhelyekre a „jövevény” polgárok költöztek be, akik nélkül nem működhet a város. A póriás majd városias jellegű település történelmi magja mindinkább „nagyvárosi” kinézetet ölt, a várost körülvevő gyűrű, amely megszüntette a kisváros falusi jellegét, s mintegy koszorút képez a város köré, amelyen belül a XX. századi törekvéseket jelző épületek emelkedtek.

A huszadik század elejének törekvései felvillantották az ember előtt a jövőbe vetett hitet, de a városok hirtelen növekedése, a társadalom rétegződése és a „dolgok természetes rendjének” megváltoztatása miatti balsejtelmet is. A remény százada aztán önmaga ellentétébe csapott át. A századforduló mindent elárasztó rajongása – amely az utánozhatatlan Gesamtkunstwerk is létrehozta – reménytelenül összeomlott az elkerülhetetlennek bizonyuló háború közelségétől. William Morris (1834–1896) munka–művészet–élet hármasa utópiának bizonyult.

Szerencsére a Gesamtkunstwerk mint a kreatív diszciplínák együttese, a „különbözőségek egységének” mindent átható művészete, a különböző, de öntörvényű alkotók nemes törekvése, Szabadkán e szintézis gyönyörű együttesét hozta létre.

Ezután következett „a két háború közti időszak”! Az alig észrevehető erózió a polgári réteget is megérintette. Szabadka, az államhatárhoz közel fekvő „garnizon város” a gettóizálódás útjára lépett. A polgári vitalitás, mint a városépítés fő mozgatóereje, lanyhult, majd a „kispolgári önelégültség” posványába süllyedt.

A „két háború közötti” évtizedben a városkép meghatározó jegye lett a Zsinagóga és a Városháza épülete. Az előbbi érintetlenül, a másik – miután az értékes vitrázsokat leszerelték, s a pincébe zárták – megtépázva. Az új hatalom az előző szimbolikáját látta benne; akár a köztéri emlékműveket, a vitrázsokat is elrejtették az elkövetkező időszak nézőteréből. A Raichle-palotát, amelyet annak idején „dobra vertek”, megfosztották „polgári jegyeitől”, csodás, pazar belső berendezésétől. Tovább éltek azonban a családi házakban és a módosabb lakásokban a

„polgári enteriőrök”. Igaz, mindinkább az ablakokat eltakaró plüssfüggönyök mögött, az utcai zajtól távol, a harmincas évek elejének nagy gazdasági válsága és az évtized végének jeges rémülete közepette.

A sejtek beigazolódta, a második világháború 1941 tavaszán megérkezett. A vitrázsok a pincéből visszakerültek a nagy tanácsterembe, s a Városháza immár nemzeti szimbólummá nőtte ki magát. Az előtte álló emlékművet előbb lefejezték, majd el is tüntették. A korábban már ismert módszerek szerint. Az elszabadult szenvedélyek romboló ereje hamarosan nem kímélte a Zsinagógát és a szabadkai polgárok egy népes csoportját sem. A zsidóüldözés a polgári otthonok javát is szétzúzta. Előbb lepecsételték a lakásokat, aztán meg széthúzták a berendezést, s a szabadkai „városiasodás” egyedülálló dokumentumai tűntek így el örökre. Annak idején a Zsinagóga, mint az építészeti újítások ékes példája, mint a művészi diszciplínák szintézise, a többnyire egymeletes épületek fölé emelkedő hatalmas kupolájával a modern városépítés és a fejlődés jelképe volt. 1944 végén a kiürített, értékeitől megfosztott épület az esztelen halálgár jelképévé vált. Nemcsak a zsidókat veszejtették el, hanem az egykoron „Európa felé tekintő” síksági város más lakóit is. A Városházát, a véletlen folytán, megkímélték a bombázások. A bombák azonban sok polgári házat, s a talán még értékesebb, az igazi őslakosok régi „kúriáit” megsemmisítették. Sokukról még fénykép sem maradt.

Az országhatár ismét északabbra került, s megkezdődött a „második világháború utáni időszak”. Beharangozták a „szebb jövőt”, amelynek útjait tragikus események sora szegélyezte. Most egy másik rétegre került sor. Köztük a „kulákokra”, a „népidegen elemekre” – vagyis elsősorban azokra, akik igazán és minden tekintetben Szabadka polgárai voltak a századfordulón, azoknak a póroknak az utódai, akik gyerekeiket azért küldték messzi iskolákba, hogy „városépítőként” térjenek vissza. Házaik enteriőrjei, amelyek annak idején a „különbözőségek egységének” voltak ékes példái, amelyeket az emlékezés patinázott, most úgy elolvadtak, mint tavasszal a hó. „Őrzők”: a furcsa, úri „manírokkal” bíró öregek, a régen „demodének” számító ruháik fölött kopottas bundát viselő idős hölgyek, a hallgatag házaspárok, de még inkább a tehetetlen, gyenge özvegyek, akik „féltékenyen” védtek-őrizték a polgári enteriőrök teljességét. Inkább éhesen, mint jóllakottan, visszahúzódva és magukba roskadva, a bútorok, műtárgyak, régi okmányok, az egykori ruhatár és az iparművészet csak számukra „rendkívül értékes” darabjai

között éltek emlékeiknek. Miközben lépten-nyomon ki voltak téve a „mindenki egyenlő” eszméjétől megrészegült, felfuvalkodott álpolgárok megvető pillantásainak. Szabadkát a továbbiakban egy másik réteg alakította, amelyet a hangzatos „munkásosztály” elnevezéssel illettek. Az ötvenes évek elején Petar Dulić már említett háza is címet „változtatott”, és egyszeriben a Fasizmus áldozatainak terén állt. Ami a „polgári réteget” illeti, ez végérvényesen eltűnt a porondról, nem sokkal a Városháza földszintjén működő Városi Kávéház demonstratív felszámolását követően, valamikor 1945 tavaszán. Akkor már a vitrázsok is újfent a pincében voltak, miután csizmatalpak nyomorították meg őket. Szerencsére nem semmisültek meg. A Városháza is átvészelte az elvakult szenvedélyek és a múltat a jövő nevében törölni akaró demagóg „színház” időszakát. Körülötte mindjobban felgyorsult az idő, s az egykori polgári enteriőrök a felismerhetetlenségig „szétmállottak”, a homlokzatok peregetek és töredeztek, a régi házak helyén új épületek emelkedtek. Egy szerény, de igen jellegzetes polgári házat is eltávolítottak a leendő Pátria Szálló környékéről 1961 nyarának végén. Ez volt a Kosztolányiék háza, ahol 1885-ben a költő is született.

Később, a műemlékvédelem és az építészeti örökség megvédése Szabadka hangsúlyos tevékenységévé, a város egyik ismertetőjegyévé válik. A Városházát mind gyakrabban úgy emlegetik, mint szimbólumot és tájékozódási pontot. Különösen a „gastarbeiterek”, akikből mind több van Európa-szerte, emlegetik nosztalgiával a „Városháza tornyát”. 1967 tavasza óta a Városházát törvény védi, s műemlékké nyilvánítják a Zsinagógát és a Raichle-palotát; a vitrázsok ismét előkerültek, Ante Rudinski gondos felügyelete alatt restaurálták őket, és 1991 óta ismét eredeti fényükben tündökölnék.

A mindent felölelő kreatív egység energiája 2000 nyarán sok európai város képviselőit gyűjtötte össze. Akkor, a spanyolországi Barcelonában, ahol a páratlan katalán építész, a nagy álmodozó, Gaudí alkotásainak sokasága látható, *Ruta Europea del Modernisme* címmel nagyszerű kiállítást rendeztek június 1-je és 4-e között. „Az európai modernizmus útját” mezsgyekövek szegélyezték, a századforduló építészetének páratlanul szép példányai. Az Európa különböző részéről származó, itt (fotók révén) bemutatott összes épületet a szecesszió szelleme kötötte össze, a Gesamtkunstwerk, a minden területet felölelő műalkotás, az építészet és a kézművesség szintézise, az exteriőr és enteriőr sajátos, egy épületen belüli egybejártsága. A századforduló építészei mindig,

minden alkotói megnyilvánulásukkal a kor szellemét kifejező átfogó megoldást kívántak létrehozni. A különféle anyagok és több művészeti ág e hallatlan összhangja, az építészek, festők, szobrászok, formatervezők, technológusok és iparosok minden munkáján szembetűnő volt, legyen szó barcelonai, müncheni, bécsi, darmstadti, párizsi, kijevei vagy ljubljanai, szabadkai vagy prágai, kecskeméti, budapesti vagy más épületről.

A szabadkai Városháza az említett kiállításon méltán tündökölt az európai modernizmus fellegvárainak épületeivel együtt, a szintézis sajátos, páratlan szépségű példányaként. Szinte sugározza az akkori uralkodó stílus szellemét, amely révén ez a város is bekapcsolódott az európai művészet „vérkeringésébe”. Teljesen természetes! Hiszen Szabadka mindig összhangban állt Európával.

A szintézis utáni törekvés, a kaoszon való felülemelkedés, a megcsontosodott historicizmussal való szembeszállás sajátos programjává alakult, amely a kézművesek kreatív energiáit is mozgósította. Tulajdonképpen mindez az egyén sajátos értékeinek felélesztését és kifejezését serkentette.

Ez volt a beköszönő polgári réteg stílusa.

Szabadka építészeti örökségének darabjaival, a pillanat szellemének kétségtelen jelképével jelölte ki hovatartozását. Most ezeknek az épületeknek a fényképei ott voltak azon a kiállításon, amely éppen ezt a mindent átfogó kreatív egységet volt hivatott prezentálni.

Így azután, a szabadkai Városháza nemcsak egy városiasodó síksági település jelképévé vált, hanem a „sokszínű egység”, az alkotói feszültség e sajátos megnyilvánulásának egyik láncszemévé is, amely méltó a kreatív toleranciában élő itteni polgárokhoz is.

Ezzel együtt a többnemzetiségű struktúra s az egymástól sok tekintetben különböző, s mégis egységben élő szabadkaiak megérdemlik ezt a szimbólumot: a sokszínű egység jelképét. Ez a szimbólum pedig a „polgári házak” csoportjából nőtt ki, amelyek sajátos – európai! – szellemet sugároztak. Ezért gondolom úgy, hogy ez a legjellemzőbb örökség, amit magunk után hagyunk a jövő nemzedékeinek ebben a pillanatban, az évezred fordulóján.

NÁRAY Éva fordítása